

Джерела

КОЗАК МАМАЙ

НАРОДНА КАРТИНКА

У Лівобережній, а іноді і в Правобережній Україні ще й досі трапляється по хатах старих заможних козаків картина з написом «Козак Мамай».

Підібравши під себе ноги, сидить на землі молодий козак. Обличчя у нього гарне, вуса довгі, а з начисто голеної голови спускається за ліве вухо тонкий, довгий «оселедець». У багатому одязі, що на ньому, комір розхристаний, на ногах червоні чоботи, в зубах люлька, в руках бандура; за плечима, а іноді на землі чи на дереві, козацька зброя: лук, сагайдак, шабля, спис, рушниця, пістолі. Збоку, теж на землі, шапка, пляшка й чарка. Ззаду до списка прив'язаний кінь. На картині внизу довгі вірші. Є багато картин, на яких, окрім цього козака, намальовано ще кілька козаків; вони п'ють, танцують, тягають один одного за чуба... і т. ін...

Малюнки ці були дуже улюблені: їх не тільки чіпляли по стінах як картини, але й робили на дверях, шафах, скриňах, вуликах, робили по всій Україні від Дону до Карпат: Мамая можна побачити, наприклад, і у Львові в Національному музеї, тільки вірш на ньому написано латинськими літерами, хоч і українською мовою.

Цікаво простежити, якого походження ця картина, як поволі розвивався її сюжет і його окремі частини й деталі.

Перш за все звертає на себе увагу те, що на всіх цих картинах — а їх, скажати до речі, відомо близько 100 — і на простих, і на найскладніших, де намальовано з десятком постатей у найрізноманітніших по захах, завжди перше місце займає постат козака з підбраними ногами, з бандурою, зброєю і конем біля списа.

Мало того, ця постаті має не має художнього зв'язку з іншими, а хоч і сполучається, то якось механічно: часом тільки напис, що йде від рота Мамая, — в кілька разів більша від інших козаків, хоч вони й сидять поруч з ним. Механічність зв'язку головної постаті з іншими, а також і те, що багато картин ми маємо тільки з

цією окремою головною постаттю козака, свідчить, що проста картина з поодиноким козаком-бандуристом і є найстаріша, виникла перше усього, а всі картини «Мамая» зі складним змістом, з кількома козаками з'явились пізніше і суть тільки подальшим розвитком цієї головної картини, головного сюжету, за яким ми залишили назву, яку так влучно дав К. Шероцький.

Козак Мамай — картина українського походження і скомпонована не пізніше XVII століття. Це докладно вияснив К. Шероцький.

Думка Скальковського, що це польський портрет гайдамака, скараного поляками на смерть, і що поляки, змалювавши його, самі розповсюджували його по Україні між селянами для страху, зовсім безпідставна. Виникає тільки питання, наскільки оригінальна і самостійна композиція нашої картини. Що це — зовсім оригінальний твір українських мальярів, чи тут є якийсь інший, чужий вплив?

Розглядаючи цю поодиноку постаті козака-бандуриста з підбраними під себе ногами, мимоволі звертаєш увагу на те, що в найстаріших варіантах нашої картини вона майже зовсім однакова, міняються

тільки деталі. Не відко, щоб мальляр поступово доходив до цієї композиції, щоб іх існувало кілька і з них одна переважувала б інші. Тут маємо зовсім закінчену, готову і, до речі сказати, гарну композицію, маємо сталий шаблон, який в основі своїй навіть у пізніші часи зостається однаковим, і надалі не стільки міняється, скільки доповнюється механічним прилученням до нього інших сюжетів, сцен, інших мотивів художників.

Але мало того, композиція ця якось не зовсім відповідає головній ідеї козацтва. Козацтво — воїнство; довге життя нашого козацтва — це перш за все довга низка його подвигів воїновничих, це безупинна січ з татарами, турком, ляхом. З іменем козацтва зв'язані найбільш героїчні моменти історії України, найславніші імена її. І ось протягом сотні літ наші мальяри малоють нам козака не героєм, не в злій січі з ляхом або татаром, не верхи на коні з шаблею, а в надто спокійній, навіть сонливій позі, з бандурою і люлькою за чаркою горілки; а кінь, прив'язаний до списа, тільки даремне басує і б'є копитом об землю.

Така сталість композиції нашої картини з'явилася, мені

здається, через те, що ця композиція була позичена, виникла під впливом подібної чужої композиції, як побачим далі, східної. Батальні козацьких сцен на картинах могло не бути через те, що у тодішніх мальярів українських бракувало художньої творчості; навіть великі майстри західні не зразу дійшли до батальних картин. Але український майстер, який не спромігся на самостійну композицію, легко міг перейняти композицію готову, перенести її на рідний ґрунт, дати їй українські національні форми і деталі. Позичена композиція була настільки гарна і проста, настільки подобалась усім, що надовго заспокоїла потребу в якихось інших малюнках з козацького життя.

К. Шероцький пробує з'язнати козака-бандуриста з західними малюнками Гаргантюа, перероблені гравюри яких використовувались, між іншим, у Московщині, а також проводить, хоч і дуже обережно, аналогію між ним і музикою на фресках Софії Київської.

Мені здається, що іконографічні родичі нашого козака-бандуриста не на Заході, а на Сході. Спокійна, лінива постать козака-бандуриста з підбраними під себе «по-турецьки» ногами з надто спокійним загальним настроєм, якось мимоволі наводить думки на Схід і примушує там шукати паралелей.

Паралелей таких можна привести чимало, особливо з арабського, перського, турецького мистецтва...

Україна, яка завжди була в зносинах з татарами, турками, персами, вірменами, взагалі зі Сходом, не тільки грабувала побережжя Чорного моря, але й часто посидала послів своїх в глиб східних земель, а ще більше купців східних приймала в себе на Україні і купувала у них всякий крам: килими, посуд, дорогі тканини. Нічого дивного нема, що через ці речі художня композиція, подібна до козака-бандуриста, передішла до України.

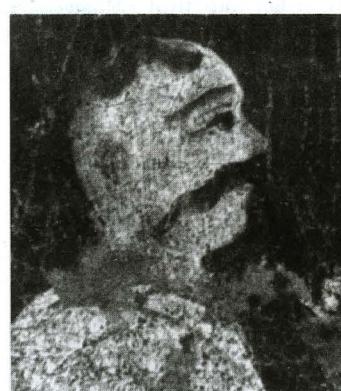
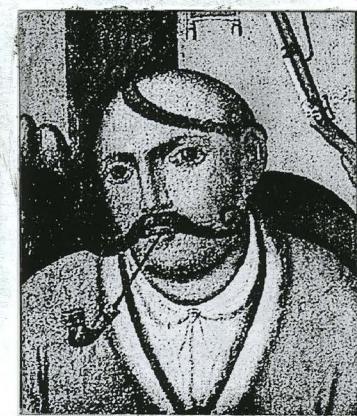
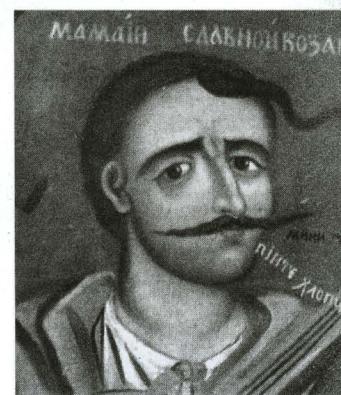
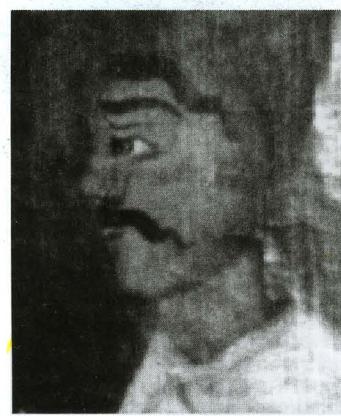
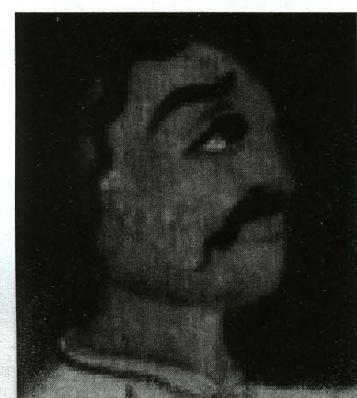
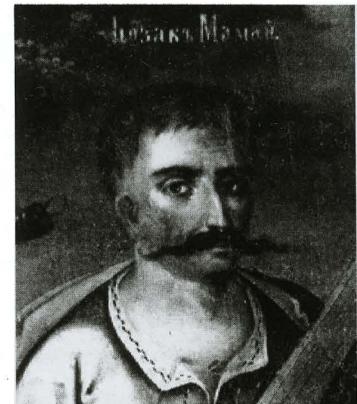
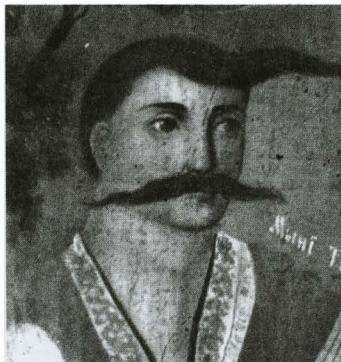
Первісна редакція картини козак-бандурист почала розвиватись у своєму змісті і збагатилася насамперед віршовим підписом, для якого незвичайно підійшов відомий монолог козака в українській інтермедиї, що починається словами:

«Хоч дивися на мене,
да ба, не вгадаєш,

Відкіль родом і як зовуся
ні чирк не знаєш»,
а також і приспівом до бандури:

«Гей, бандуро, моя золотая,
Коли б до тебе шинкарка
молодая».

Козак-бандурист — це не портрет якогось відомого козака, він не має індивідуальних рис, не має імені, це тип козака. В інтермедиї виведено теж не яку-небудь історичну постать, а тип козака, тип часу занепаду козаччини, коли все найкраще, геройче козаччини

«минуло». Старий козак згадує минулу славу і з сумом чекає тільки, як його «якась звірина в байрак почуپить». Цей сумний тон його монологу якнайкраще личить до цієї сонливової флегматичної постаті козака наїмної картини.

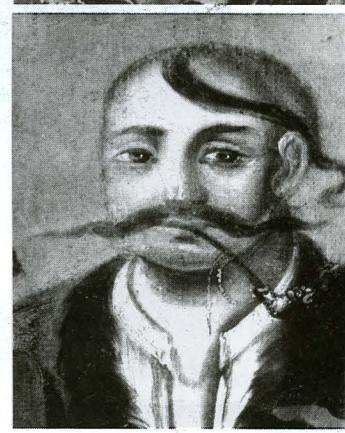
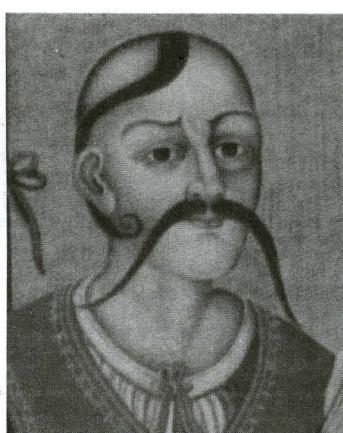
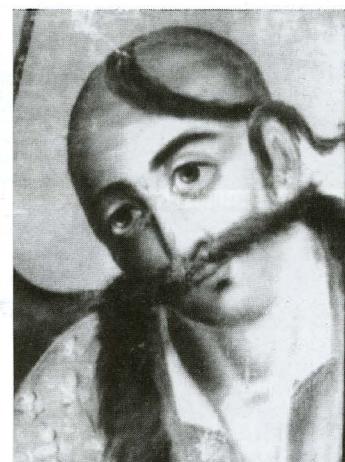
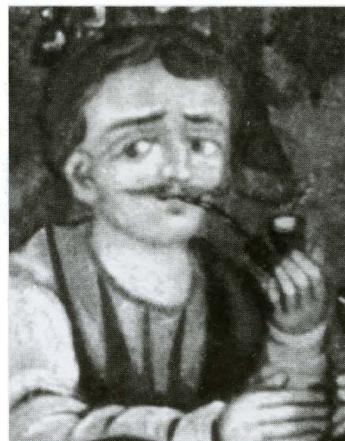
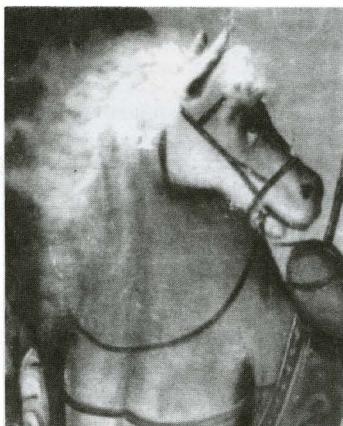
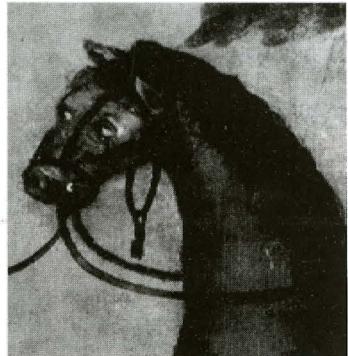
До XVIII століття належить і така деталь нашої картини, як герб козацький. Він має овальну чи круглу форму, «злітий з золота», і на ньому

намальована постать коня. Він висить на дереві поруч із зброєю козацькою, а іноді прямо вгорі посередині картини. Варіанти картини з гербом дуже розповсюджені.

Приблизно коло середини XVIII ст. під впливом гайдамаччини картина козак-бандурист значно розширилась у своему змісті.

Гайдамаччина, яка ішла з нижчих і середніх верств ук-

раїнської людності і була не тільки простим розбоєм, але й ідейним протестом проти економічних, соціальних і національних болячок свого часу, відбилась у народній поезії і не могла не заставити значного сліду на народній картині. Пензель сучасного мальяра був більш умілим; мальяр бачив уже досить західних жанрових картин і міг узятись за ілюстрацію деяких моментів гай-

дамацького життя. Для цього він перш за все користується картиною козак-бандуриста і копіє її цілком, тільки відкидає довгі інтермедійні та інші вірші, які тепер зовсім не личать до нового змісту картини, і до неї прилучає гайдамацькі сцени. А безіменному козаку-бандуристу, у якого ім'я було не одно, «а есть их до ката», добавляє ім'я «Мамай», ім'я, яке перейшло потім і на

конці старих картин козака-бандуриста і тепер, не зовсім справедливо, закріплено за всіма взагалі варіантами цієї картини.

Мамай — це справжнє історичне прізвище одного чи наївно двох гайдамацьких ватажків, про яких ми маємо кілька документальних вказівок. Всі вони належать до середини XVIII століття. Коло цих часів згадує Мамая-гайдамаку літопис.

Скальковський зібрав документальний матеріал про двох Мамаїв — ватажків гайдамацьких. До наших часів збереглися навіть протоколи слідчої комісії, в яких записано показання гайдамаків про смерть їх отамана Мамая.

Є зразок картини не козака-бандуриста, а справжнього «Мамая» — отамана гайдамацького. Ліворуч сидить Мамай і грає на бандурі. Кінь його на

другім кінці картини стоїть, прив'язаний до дуба. Варіантів із сценами з гайдамацького життя дуже багато: гайдамаки сидять коло бочок і п'ють горілку, грають в карти, танцюють, тягають один одного за чуба і б'ються; сидять біля vogню, варять кашу; стріляють з мушкетів і т. ін., а над усіма ними панує величезна постати Мамая з бандурою. Маляр зле спрацьовується з технікою живопису,

робить постать Мамая надто великою — в кілька разів більшою від інших людей, не може її повернути досить у профіль до товаришів і тільки написи, що йдуть від рота Мамая до його товаришів, свідчать, що він є отаман і всім керує.

Таким чином, і назва «Мамай», і такі сцени нашої картини, як біля вогню, п'янство і бійка, танці — це все сюжети з гайдамацького життя. Маляр, звичайно, не міг вживати образливого називиська «гайдамак» для тих людей, які сподівались за свої вчинки «спасення з неба», і зберігає називисько «козак», але маловажна він у складних сценах не козаків, а саме гайдамаків. В цих сценах нічого старокозацького нема...

Виникає ще маленьке питання. Коли це все сцени гайдамацького життя, то чому на цих картинах ми не бачимо імені найвидатніших гайдамаків, наприклад, Залізняка, Гонти, а тільки ім'я маловідомого отамана Мамая?

На це треба сказати, що після лютої і бучної страти Гонти, заслання Залізняка і жорстокого розгрому уманських гайдамаків небезпечно було виставляти так на показ їх імення. А щодо Мамая, то, оскільки дійшли до нас про нього народні звістки, це був не звичайний розбішка, а гайдамак з якимсь елементом ідейності в своїх вчинках... Це був, мабуть, отаман такого типу, як відомий галицький гайдамак Олекса Довбуш, чи пізніше Кармалюк, які придали собі славу своєю добристю до бідних. Д. Познанський у своїх споминах каже зі слів одної старої баби, що пісня «Ой на біду, на горе козак уродився», в якій дівчина з великим жалем голосить по козакові, заарештованому ляхам, складена саме про Мамая.

Шодо композиції варіантів XVIII ст. нашої картини з гайдамацьким змістом, то, як доказує К. Шероцький, в них помітно західний вплив. Є він і в деяких деталях та в колориті, і в малярській манері.

До початку XIX ст. треба віднести картину, де поруч з козаком-бандуристом намальовано якогось панка або чиновника з довгим качиним носом, у вузьких штанях і характерній одязі. Підібравши під себе ноги, він сидить поруч з бандуристом і частує його горілкою. На варіанті цієї картини Київського музею є, окрім звичайних віршів, і підпис «з ляхом разговор». На інших варіантах такої приписки нема. Треба, однак, сказати, що жартівлива постать цього «ляха» ні по виду, ні по одягу нічого спільногого з ляхом не має: приписка «з ляхом разговор», мабуть, пізнього часу.

Дев'ятнадцятий вік вносить в нашу картину не багато нових подробиць і сюжетів. Вони мало цікаві і всі мають більш-менш жартівливий зміст. Правда, під впливом ма-

люнків Рігельмана та історичних праць про Україну, з'являються на «Мамаях» початку XIX ст. деякі геройчні риси, але вони не високої вартості.

На одній, наприклад, картині цього часу перед козаком-бандуристом танцює Семен Палій, за ним стоїть косар, а за бандуристом дві жінки, цілком перемальовані з Рігельмана. Внизу підпис: «Ану заграй, дядьку, про славу козацьку, нехай вражі ляхи понюхають, чим вона пахне. Се тобі приказує Семен Палій».

Починають давати козакам-бандуристам всякі імення: «кішковий Харків», «Гордий Велегутра», приправлюючи іноді їх гумористичними віршами.

Під картиною роблять різні надписи довгі, многослівні, які, окрім інтермедійного монологу містять у собі якісь промови козака-бандуриста до свого хлопця, до «шапки-сібірки», містять різні пісні, і навіть соромітні пісні, котрі не мають жодного відношення до змісту картини.

А то примушують нашого козака-бандуриста грati дівчатам; козак грає на бандурі, а вони танцюють біля нього.

Чим більше діє до нашого часу, тим далі відходять пізніші копії від первісного оригіналу. Малярі псуєть його, забувають. Маляр уже не бачить перед собою чубатих козаків, не знає, як намалювати «оселедця», і малює його разом з волоссям; не знає, як малювати бандуру, і малює московську балалайку, ставить біля Мамая столик з пляшкою і чаркою і т. п.

Проте треба сказати, що народ і досі любить цю картину, і кохается в ній, і має її; в села, особливо на Полтавщині, де можна побачити десятки сучасних копій «Мамая», під час недотепних, але в більшості цікавих, які будуть в думках пам'ять про колишнє «минуле».

1913 рік.

Подається зі скороченими

Данило ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

Козак Мамай.

Фрагмент. Полотно, олія.
Серед. XIX ст. ДМУОМ.

Козак Мамай.
Полотно, олія. Серед. XIX ст.
ДМУОМ.

Козак-бандурист.
Полотно, олія.
Перша полов. XIX ст. ДМУОМ.

Козак Мамай.
Полотно, олія. Серед. XIX ст.
ДМУОМ.

Козак Мамай.
Полотно, олія. Друга полов. XIX ст.
ДМУОМ.

Козак Мамай.
Полотно, олія. XVIII ст. ДМУОМ.

20 — 21 стор.
Фрагменти з народних картин.